

Doživljaj prijateljstva i njegovi ponašajni korelati u adolescenata

Mira Klarin

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja predškolske djece

Ana Proroković

Odjel za psihologiju

Slavica Šimić Šašić

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja predškolske djece

Sveučilište u Zadru

Sažetak

Jedan od značajnih čimbenika prilagodbe u adolescenciji je kvaliteta vršnjačkih odnosa. Unatoč isticanju različitih funkcija koje vršnjački odnosi imaju u razvoju, većina autora se slaže da oni potiču rast i razvoj te određuju kapacitet adolescenta za suradnju i uspostavljenje intimne veze u kasnijem životu. Stoga je primarni cilj ovog istraživanja bio utvrditi neke moguće kulturološke i spolne razlike u doživljaju prijateljstva i njegovim bihevioralnim korelatima (agresivnom i prosocijalnom ponašanju) u adolescenata.

U ispitivanju je sudjelovalo ukupno 1033 adolescenata svih razreda srednje škole iz triju država: Hrvatske (N=390), Bosne i Hercegovine (N=353) i Makedonije (N=290). Primijenjeni su sljedeći mjerni instrumenti: Skala kvalitete prijateljstva (Klarin, 2005), Skala socijalne usamljenosti (Čubela-Adorić, 2004) i modificirana Skala agresivnog i prosocijalnog ponašanja (Žužul, Keresteš, Vlahović-Štetić, 1990).

Rezultati analize kovarijance (kao kovarijate su tretirane varijable vezane uz obrazovanje roditelja i mjesto življenja) ukazuju na postojanje značajnih razlika u doživljaju socijalne usamljenosti i kvalitete prijateljstva adolescenata iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Makedonije. Najviša razina socijalne usamljenosti prisutna je u adolescenata u Makedoniji, a najniža razina u procjeni kvalitete prijateljstva opažena je u hrvatskih adolescenata. Kao značajni korelati doživljaja kvalitete prijateljstva i socijalne usamljenosti pokazali su se prosocijalno i agresivno ponašanje. Najniža razina prosocijalnog ponašanja i najviša razina agresivnosti primijećena je u adolescenata iz Makedonije, dok obrnuto vrijedi za adolescente Bosne i Hercegovine. Također, dobivena je i značajna razlika u varijablama vezanima uz doživljaj prijateljstva te ispitivanim ponašajnim varijablama s obzirom na spol ispitanika. Manju socijalnu usamljenost, višu razinu procjene kvalitete prijateljstva, višu razinu prosocijalnog ponašanja i niži stupanj agresivnosti pokazuju adolescentice u odnosu prema adolescentima, dok se interakcija između spola i pripadnosti kulturi nije pokazala značajnom.

Ključne riječi: vršnjački odnosi, kvaliteta prijateljstva, socijalna usamljenost, agresivno ponašanje, prosocijalno ponašanje.

Uvod

Prijateljstvo je iznimno važno tijekom cijeloga životnog vijeka (Durkin, 2003; Fehr, 2000). Prijatelj ima značajnu ulogu u pružanju podrške u svakodnevnom životu, a osobito u stresnim trenucima. "Prijatelj je 'posebna' osoba, osoba koja 'stoji uz tebe bez obzira na to o čemu je riječ' ... Prijatelj pruža bezuvjetnu podršku..." (Valsiner, 2000, 294). S druge strane, taj socijalni odnos koji obilježava dobrovoljan izbor, izvor je obveza i dužnosti (Duck, 2000). U adolescenciji prijateljstvo ima osobit značaj. Ono je rezultat transformacije socijalnih odnosa u odnosu prema prethodnome razvojnom razdoblju. Mlada osoba provodi značajno više vremena u interakciji s vršnjacima koja nije pod izravnom roditeljskom kontrolom (Deković, Engels, Shirai, Kort, Anker, 2002). Formiraju se novi odnosi i učvršćuju se stari. Prijatelj zauzima istaknuto mjesto u hijerarhiji socijalnih odnosa. Od prijatelja se očekuje podrška, razumijevanje i uzajamna razmjena.

Potreba za formiranjem intimnoga, prijateljskog odnosa u adolescenciji jedna je od primarnih socijalnih potreba ovog razvojnog razdoblja (Sullivan, 1953; Sharabany, 1994) i preduvjet je za ostvarenje mentalnog zdravlja i psihološke prilagodbe (Sherman, Thelen, 1996). Razvojni tijek socijalnih odnosa pokazuje da se tijekom adolescencije značajno smanjuje trend samootkrivanja prema roditeljima, dok se značajno povećava prema prijateljima (Steinberg, 1999; Buhrmester, 1996). Upravo zbog važnosti koju prijateljstvo ima u adolescenciji, ne iznenađuje veliki istraživački interes za ovo područje (Wissink, Deković, Meijer, 2009).

U pokušaju određivanja učinaka koje prijateljstvo ima u razdoblju adolescencije, brojni autori navode različite dobrobiti za pojedinca. Tako, npr., Asher i Parker (1989) ističu važnost prijateljstva za razvoj socijalne kompetencije, za jačanje ego podrške i samopouzdanja, za emocionalnu sigurnost. Nadalje, prijateljstvo je izvor osjećajnosti i intimnosti, potiče pomaganje i uzajamnu podršku, razvija osjećaj pouzdanja u socijalni odnos, te potiče društvenost. Cohen i Wills (1985) ističu četiri tipa podrške koju pruža prijatelj: podrška samopoštovanju, informacijska podrška, instrumentalna podrška i socijalna podrška. Erwin (1999) ističe sljedeće funkcije prijateljstva: zadovoljenje potrebe za druženjem, potica-

nje razvoja socijalnih vještina, zadovoljenje potrebe za intimnošću, mijenjanje i testiranje socijalnih spoznaja, poticanje socijalno-kognitivnog razvoja, stjecanje socijalne podrške i emocionalna zaštita.

Unatoč isticanju različitih funkcija koje prijateljstvo ima u razvoju, autori se slažu da prijateljstvo potiče rast i razvoj i određuje kapacitet mlade osobe za suradnju i uspostavljenje intimne veze u kasnijem životu. Intimnost, kao jedna od temeljnih zadaća adolescencije, ostvaruje se kroz kvalitetan prijateljski odnos. Taj je oblik socijalne podrške povezan s osobnim kvalitetama, socijalnom kompetencijom i prediktivan je za kasnije socijalne odnose (Adams, Montemayor, Gullotta, 1996). Općenito odnosi s vršnjacima imaju vrlo važnu ulogu u psihološkom razvoju adolescenata (Steinberg, 1999).

Rezultati istraživanja pokazuju da se djeca i mladi koji imaju uspješnije socijalne odnose s prijateljima i uspješnije prilagođavaju (Hartup, Stevens, 1997; Berndt, 1996), manifestiraju prosocijalne obrasce ponašanja (Menesini, 1997; Klarin, 2000; Caprora, Barbaranelli, Pastorelli, 2002), pokazuju manje agresivno ponašanje (Caprora i dr., 2002), imaju manji osjećaj usamljenosti (Buunk, Prins, 1998; Klarin, 2000; Klarin, 2004), te imaju pozitivnu percepciju socijalne podrške (Klarin, 2005). Problemi u odnosima s vršnjacima povezani su s bihevioralnim i psihološkim problemima tijekom adolescencije i odrasle dobi. Adolescenti koji imaju poteškoća u odnosima s vršnjacima imaju lošiji školski uspjeh (Klarin, 2000) i skloniji su delinkventnom ponašanju. U odrasloj dobi manifestiraju različite emocionalne i mentalne poteškoće (Savin-Williams, Berndt, 1990). S druge strane, zadovoljstvo vršnjačkim odnosima pridonosi općem zadovoljstvu, razvoju slike o sebi, stjecanju vještina odlučivanja, akademskom postignuću, stjecanju kapaciteta za razvoj intimnih socijalnih odnosa (Steinberg, 1999; Sharabany, 1994). Utjecaj prijatelja vidljiv je i u sličnosti koju prijatelji manifestiraju u ponašanju, u stavovima i drugim atributima (Raitz, Deković, Meijer, Engels, 2006; Aboud, Mendelson, 1996). Sličnost među prijateljima moguće je objasniti pomoću dvaju mehanizama. Prvi mehanizam uključuje modifikaciju vlastitog ponašanja u smjeru usklađivanja s ponašanjem prijatelja, a radi poboljšanja prijateljske veze (*peer influence*), dok se drugi mehanizam temelji na odabiru

prijatelja na osnovi nekih njima zajedničkih atributa (*assortative pairing*) (Reitz i dr., 2006; Deković, Wissink, Meijer, 2004).

Autori poput Piageta (prema Buggle, 2002) i Sullivana (1953) ističu vršnjački doprinos socijalizaciji u odnosu spram doprinosa roditelja. Ova se pretpostavka temelji na tzv. dvosmjernom procesnom modelu koji proces socijalizacije promatra kroz nezavisan utjecaj dvaju mikrosustava: mikrosustav roditelja i mikrosustav vršnjaka. Ova dva mikrosustava imaju utjecaj na različite aspekte razvoja. Tako je utjecaj roditelja presudan za usvajanje kulturnih standarda, dok interakcija s vršnjacima pridonosi razvoju socijalnih vještina.

Vrlo je važno istaknuti da rezultati brojnih studija ukazuju na spolnu razliku u vršnjačkim interakcijama i njihov prinos prilagodbi. U tom kontekstu Buhrmester ističe važnost razlikovanja "dviju vršnjačkih rodni kultura" (*peer gender culture*) (1996, 169). Ove dvije vršnjačke kulture čine izrazito različite kontekste. Jedna kultura je prisutna u interakciji između djevojčica i potiče razvoj interpersonalnih odnosa, dok se druga odnosi na interakciju između dječaka, a potiče razvijanje individualizma. Djevojke formiraju intimnija prijateljstva, prijateljsku vezu opisuju u terminima bliskosti i emocionalne privrženosti, u odnosu spram mladića. Razlika je zabilježena i u količini provedenog vremena (Buhrmester, 1996). Ženska prijateljstva su kvalitetnija, intenzivnija, sa značajno više samootkrivanja. Prijateljice su jedna drugoj podrška. U međusobnim interakcijama djevojke češće razgovaraju o emocijama i dijele povjerljive sadržaje (Way, 2006). Za razliku od djevojaka, mladići s prijateljem provode vrijeme u nekoj od zajedničkih aktivnosti (Caldwell, Peplan, 1982). Djevojke formiraju manji broj čvršćih prijateljstava i zajedno rješavaju probleme (Aukett, Ritchie, Mill, 1988), te ih povezuje širi spektar ponašanja u odnosu spram mladića (Pogrebin, 1987). Interakcije među mladićima obilježene su kompeticijom i agresivnijim interakcijskim stilom, što utječe na prilagodbu (Ladd, Kochenderfer, Coleman 1996; Berndt, 1996). Osim kompeticije, stereotipi vezani uz mušku spolnu ulogu i strah od homoseksualnih odnosa prepreka su bliskom prijateljstvu među muškarcima (McGill, 1985). Međutim, zabilježene su razvojne promjene osobito u mladića i to u smjeru povećanja emocio-

nalnosti u prijateljskom odnosu (Way, 2006). Zabilježene su i kulturalne razlike u prijateljstvu među mladićima. Tako npr. mladići iz Novog Zelanda imaju više prijateljstva koja su manje intimna negoli mladići iz Amerike (Aukett i dr., 1988).

Većina dosadašnje literature temelji se na istraživanju razvojnih ishoda u ispitanika zapadnih kultura, srednje klase, dominantne kulture, stoga modeli proizašli iz rezultata tih ispitivanja trebaju biti testirani (Deković i dr., 2004; Chen, French, Schneider, 2006). Razumijevanje povezanosti prijateljskih odnosa i razvojnih ishoda u različitim kulturama aktualni je problem istraživanja u razvojnoj psihologiji. Istraživanje kroskulturalnih razlika i sličnosti omogućuje bolje razumijevanje prilagodbe u kontekstu kulturalnih varijacija (Schneider, Soteras de Toro, Woodburn, Fulop, Cervino, Bernstein, Sander, 2006). Tako, na primjer, usporedba učestalosti prijateljskih druženja između marokanskih i turskih adolescenata (druga generacija doseljenika u Nizozemskoj) i rođenih Nizozemaca ukazuje na zaključak da se marokanski adolescenti razlikuju od drugih dviju skupina po učestalosti prijateljskih interakcija. Marokanski adolescenti značajno se više druže sa svojim prijateljima. Također, jedino je u njih zabilježena visoka povezanost učestalosti druženja sa samopoštovanjem (Wissink i dr., 2009). Razrađujući moguće razloge, autori ističu kolektivističku značajku marokanske kulture koja uključuje važnost i snagu bliskih osoba, kao i relativno slab utjecaj zapadne kulture. Međutim, rezultati istog istraživanja upućuju na zaključak da na čestinu druženja izraženi utjecaj ima spol od utjecaja etničke pripadnosti. Rezultati nešto starijeg istraživanja (Deković i dr., 2002) pokazuju da su nizozemski adolescenti zadovoljniji prijateljstvom od japanskih adolescenata, te se osjećaju socijalno kompetentnijima i zadovoljnijima. S druge strane, odnos među vršnjacima snažnije je povezan s procjenom dobrobiti u japanskih adolescenata. Ove razlike Rothbaum, Pott, Azuma, Miyake, Weisz (2000) objašnjavaju jednom globalnom dimenzijom na kojoj je moguće razlikovati vrijednosti i ponašanja. Na jednom kraju te dimenzije je *individualizacija* koja uključuje autonomiju, ekspresivnost i eksploraciju, a na drugom kraju je *prilagodba* koja uključuje empatiju, usklađenost, pristojnost. Unatoč sličnostima među kulturama, dominacija jed-

ne od dimenzija uvjetuje razlike u različitim aspektima razvoja. S jedne strane *simbiotska harmonija*, obilježena dominacijom prilagodbe, karakteristična je za Japan, dok je *generativna tenzija*, obilježena dominacijom individualizacije, karakteristična za SAD. U adolescenciji *simbiotska harmonija* rezultira stabilnim odnosima, kako u obitelji tako i s vršnjacima. Temelji se na manje provedenog vremena izvan kuće i na relativno manje sukoba s roditeljima. Tijekom vršnjačke interakcije adolescenti uvijek obavljaju socijalno ponašanje koje roditelji prihvaćaju. *Generativna tenzija* rezultira transformacijom odnosa i to u smjeru povećane uloge vršnjaka u odnosu prema roditeljima. Na taj način smanjuje se roditeljska kontrola, što izaziva veće sukobe. S druge strane, potreba za intimnošću zadovoljava se izvan obiteljskog okruženja.

Kroskulturalna istraživanja razvoja su rijetka, osobito kad se razvoj promatra u kontekstu vršnjačkih odnosa (French, Lee, Pidada, 2006), dok su kroskulturalna istraživanja razvojnih ishoda u kontekstu obiteljskih odnosa mnogo brojnija. Najbrojniji radovi iz ovog područja provedeni su s ciljem usporedbe "ekstremno različitih" kultura (zapad – istok), no utjecaj procesa globalizacije i razvoj tehnologije i znanosti značajno je promijenio kulturne granice između istoka i zapada. Međutim, sve je više istraživanja i na europskom tlu koja ispituju utjecaj kulturnog naslijeđa između različitih država, ali i unutar iste države. Treba istaknuti da su ovakva istraživanja na našim prostorima iznimno rijetka. Jedna od posebnosti naših prostora je poslijeratno razdoblje, koje je slijedilo nakon relativno stabilnog razdoblja socijalističkih ekonomskih i društvenih odnosa (Lacković-Grgin, 2008). Rezultat političkih promjena je raspad bivše Jugoslavije i uspostavljanje novih samostalnih država. Ovaj prijelaz iz socijalizma prema kapitalizmu zahtijevao je prilagodbu i društva u cjelini i pojedina. Vrijeme "tranzicijskog proturječja" (Črpić, Zrinščak, 2005) obilježeno je naglim napuštanjem starog sustava i uspostavljanjem sustava s novim ekonomskim, političkim i ideološkim značajkama (Jeknić, 2006.). Društvene promjene koje su s različitim intenzitetom i brzinom obilježile države bivše Jugoslavije u kontekstu različitosti vjerske pripadnosti, sigurno su se odrazile i na obilježja kulture, a time i na pojedinca i njegov razvoj (Newhouse, 2005).

Problem, ciljevi i polazne hipoteze istraživanja

Osnovni problem ovog istraživanja je ispitati kvalitetu prijateljstva u adolescenata različitog spola i kulturne pripadnosti u kontekstu nekih ponašajnih korelata.

Prvi cilj ovog istraživanja je utvrđivanje mogućih bihevioralnih korelata doživljaja prijateljstva. S obzirom na to da zadovoljstvo socijalnim interakcijama determinira, među ostalim, i ponašanje pojedinca, prva se hipoteza odnosi na očekivanje da postoji povezanost između kvalitete prijateljstva i socijalne usamljenosti s jedne strane, te prosocijalnog i agresivnog ponašanja s druge strane, odnosno da su agresivnost i prosocijalnost dva bihevioralna korelata doživljaja prijateljstva.

Drugi cilj ovog ispitivanja je bio provjeriti postojanje eventualnih razlika u varijablama vezanima uz doživljaj prijateljstva i njihovim eventualnim korelatima s obzirom na spol adolescenata i pripadnost različitim kulturalnim sredinama. Druga hipoteza se odnosi na pretpostavku da su moguće značajne razlike u kvaliteti prijateljstva s obzirom na spol adolescenata. Drugim riječima, mogu se očekivati značajne razlike u procjenama kvalitete vršnjačkih odnosa mladića i djevojaka. Čini se opravdanim pretpostaviti da je u djevojaka procjena kvalitete prijateljstva značajno povezana s kriterijima prilagodbe, osobito prosocijalnim ponašanjem. Naime, zajedništvo, djeljenje i uzajamnost, pretpostavka su kvalitete prijateljske veze, a ujedno su i značajke prosocijalnog ponašanja. Za dječake je podrška od strane vršnjaka značajna za zadovoljenje individualnih potreba kao što su potreba za uzbuđenjem, moći i snagom, što je moguće ostvariti u zajednički provedenim aktivnostima (Buhrmester, 1996). Stoga je moguće pretpostaviti da je socijalna usamljenost mladića povezana s kriterijima prilagodbe.

Sljedeće se pitanje odnosi na ispitivanje uloge vršnjačke interakcije u prilagodbi adolescenata iz različitih kultura. Kao što smo vidjeli, rezultati brojnih istraživanja govore u prilog važnosti respektiranja kulturnog konteksta za razvoj. Stoga se može pretpostaviti da postoji razlika u socijalnim interakcijama mladih koje su proizašle iz geografske, ekonomske, vjerske specifičnosti, te različitog iskustava u ratnim i

poslijeratnim vremenima, poput stupnja razaranosti zemalja (kako gospodarske razaranosti tako i gubitka ljudskih života), različitog stupnja nezaposlenosti i migracija, marginaliziranja skupina ljudi i sl. Također se može pretpostaviti da su varijable vršnjačke interakcije povezane sa socijalnim ponašanjem adolescenata koji dolaze iz različitih kultura. Isto se tako čini opravdanim postaviti hipotezu i o jednakom prinosu vršnjačke interakcije prilagodbi, neovisno o kulturnoj pripadnosti, a obrazloženje je u pretpostavci da su temeljne potrebe mladih, kao što je potreba za vršnjačkim interakcijama, univerzalne naravi.

Postupak provođenja istraživanja

Postupak i ispitanici

U ispitivanju je sudjelovalo ukupno 1033 adolescenata svih razreda srednje škole iz triju država: Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije. Uzorak hrvatskih adolescenata činilo je 390 ispitanika (Zadar, srednja Dalmacija), uzorak adolescenata iz Bosne i Hercegovine činila su 353 ispitanika (Žepče, središnja Bosna), a 290 adolescenata je bio uzorak adolescenata iz Makedonije (Skopje). Iz sve tri države je bio podjednak broj adolescenata polaznika gimnazija i strukovnih srednjih škola, kao i broj učenika iz sva četiri razreda srednje škole (po dva razreda za svaku generaciju). Ukupno je bilo 444 mladića i 581 djevojka (8 ispitanika nije zaključilo spol). Može se reći da je uzorak djelomično prigodan jer je u tim sredinama pružena podrška ovom ispitivanju.

Primjena mjernih instrumenata po skupini trajala je manje od jednog školskog sata u vrijeme redovite nastave. Ispitivanje je bilo skupno, a proveli su ga psiholozi.

Mjerni instrumenti

Skala kvalitete prijateljstva (Klarin, 2005) se sastoji od 30 tvrdnji koje se odnose na procjenu prijateljstva, njegovo vrednovanje, emocionalnu podršku i rješavanje konflikata, međusobno pomaganje i dijeljenje. Pouzdanost skale iznosi Cronbach alpha = 0,94. Skala pokazuje jednofaktorsku strukturu i objašnjava 38,77% zajedničke varijance, a prosječne vrijednosti na cijelom uzorku iznose $M=120,04$ i $SD=19,32$.

Rezultat na skali interpretira se kao kvaliteta prijateljstva. Neke od karakterističnih tvrdnji glase: "Uvijek međusobno posuđujemo stvari"; "Brani me ako me netko ogovara"; "Povjeravamo jedan drugome tajne".

Skala socijalne usamljenosti (Čubela Adorić, 2004) sadrži 13 tvrdnji i ispituje procjenu zadovoljenja potrebe za razumijevanjem, potporom i prisnošću u prijateljskim vezama. Karakteristične tvrdnje koje opisuju ovu skalu je su: "Moji prijatelji razumiju moje potrebe i razmišljanja"; "Nisam zadovoljan prijateljima koje imam". Unutarnja pouzdanost skale je zadovoljavajuća i iznosi Cronbach alpha=0,86 te objašnjava 38% zajedničke varijance. Prosječne vrijednosti na skali za cijeli uzorak iznose $M=25,33$, $SD=8,42$.

Skala agresivnog i prosocijalnog ponašanja (Žužul, Keresteš, Vlahović-Štetić, 1990)

Skala agresivnosti i prosocijalnog ponašanja sastoji je od 20 tvrdnji, od kojih se 10 tvrdnji odnosi na agresivno ponašanje, a 10 na prosocijalno. Originalne čestice, koje su namijenjene mjerenju obrazaca ponašanja predškolske djece u ranijim istraživanjima, prilagođene su adolescentskoj dobi. Unutarnja pouzdanosti skale je zadovoljavajuća i iznosi za Skalu agresivnog ponašanja Cronbach Alpha=0,76, a za Skalu prosocijalnog ponašanja Cronbach Alpha=0,79. Prosječne vrijednosti iznose: Skala agresivnog ponašanja $M=23,73$, $SD=6,36$; Skala prosocijalnog ponašanja $M=0,38,02$, $SD=5,93$. Rezultati na Skali agresivnog ponašanja objašnjavaju 27% zajedničke varijance, a na Skali prosocijalnog ponašanja 29%. Karakteristične tvrdnje na Skali agresivnog ponašanja jesu: "Svađam se i vičem na druge"; "Kada sam ljutit/a povrijedim druge", a na Skali prosocijalnog ponašanja: "Suosjećam s drugima koji su kažnjeni"; "Volim podijeliti s drugima i stvari i ideje".

Obrada rezultata i rasprava

Jedan od ciljeva ovog ispitivanja je bio pokušaj nalaženja nekih bihevioralnih korelata doživljaja prijateljstva adolescenata oba spola te iz različitih kulturnih sredina. Stoga su prve analize obuhvatile izračun koeficijentata korelacije između dvaju setova varijabli (dvije varijable vezane uz doživljaj prijateljstva i dvije ponašajne varijable) i to zasebno za cijeli uzorak, za poduzorke mladića i djevojaka te zasebno za poduzorke ispitanika koji dolaze iz različitih kulturnih sredina (Tablica 1).

TABLICA 1. KORELACIJE IZMEĐU PROCJENE KVALITETE PRIJATELJSTVA I SOCIJALNE USAMLJENOSTI TE RAZINE PROSOCIJALNOG PONAŠANJA I AGRESIVNOSTI

a) Zasebno za ukupni uzorak te uzorak mladića i djevojaka

	Socijalna usamljenost			Prosocijalno ponašanje			Agresivnost			Kvaliteta prijateljstva		
	UK	M	Ž	UK	M	Ž	UK	M	Ž	UK	M	Ž
Socijalna usamljenost	1,00	1,00	1,00	-0,44	-0,34	-0,48	0,27	0,24	0,26	-0,53	-0,51	-0,49
Prosocijalno ponašanje				1,00	1,00	1,00	-0,25	-0,16	-0,27	0,46	0,39	0,42
Agresivnost							1,00	1,00	1,00	-0,15	-0,08	-0,12
Kvaliteta prijateljstva										1,00	1,00	1,00

$$r_{g(0,05),UK} = 0,061$$

$$r_{g(0,05),M} = 0,093$$

$$r_{g(0,05),Z} = 0,081$$

b) Zasebno za skupine ispitanika iz različitih kulturnih sredina

	Socijalna usamljenost			Prosocijalno ponašanje			Agresivnost			Kvaliteta prijateljstva		
	BiH	HR	MA	BiH	HR	MA	BiH	HR	MA	BiH	HR	MA
Socijalna usamljenost	1,00	1,00	1,00	-0,41	-0,37	-0,51	0,10	0,25	0,37	-0,53	-0,6	-0,57
Prosocijalno ponašanje				1,00	1,00	1,00	-0,23	-0,23	-0,20	0,53	0,50	0,39
Agresivnost							1,00	1,00	1,00	-0,10	-0,14	-0,24
Kvaliteta prijateljstva										1,00	1,00	1,00

$$r_{g(0,05),BiH} = 0,104$$

$$r_{g(0,05),HR} = 0,099$$

$$r_{g(0,05),MA} = 0,115$$

Dobiveni rezultati pokazuju da su prosocijalno ponašanje i agresivnost u adolescenata doista korelati percepcije kvalitete prijateljstva i socijalne usamljenosti čime smo potvrdili prvu hipotezu. Na ukupnom uzorku ispitanika sve su varijable značajno međusobno povezane u očekivanom smjeru: viša procjena kvalitete prijateljstva, niža procjena socijalne usamljenosti, viša razina prosocijalnog ponašanja i niža razina agresivnosti. Zanimljivo je da je korelacija između kvalitete prijateljstva i prosocijalnog ponašanja veća negoli korelacija između kvalite-

te prijateljstva i agresivnog ponašanja i to za oba spola. Isto se može zaključiti promatranjem povezanosti između socijalne usamljenosti i ponašajnih varijabli. Drugim riječima, varijable vršnjačke interakcije snažnije su povezane s prosocijalnim ponašanjem negoli s agresivnim ponašanjem. Treba naglasiti da se atributi uz pomoć kojih mjerimo kvalitetu prijateljstva odnose na pozitivne oblike interakcije poput pomaganja, pružanja podrške, zajednički provedenog vremena, suosjećanje. Sve ove značajke ujedno opisuju i prosocijalno ponašanje.

S druge strane je moguće da agresivniji adolescenti biraju za druženje jednako tako agresivne pojedince, a temeljni motiv nije prijateljstvo i ostvarivanje prasnoga prijateljskog odnosa, već izbjegavanje odbačenosti od drugih vršnjaka koji ih ne žele za prijatelje (Aboud, Mendelson, 1996). U njihovoj interakciji ima manje pomaganja, dijeljenja i podrške u odnosu spram prihvaćenih i manje agresivnih prijatelja. Jednako tako socijalno usamljeniji adolescenti manifestiraju agresivno ponašanje, ali ne u tolikoj mjeri koliko manje socijalno usamljeni manifestiraju prosocijalno ponašanje. U svakom slučaju obje varijable vršnjačke interakcije snažnije su povezane s prosocijalnim ponašanjem. Ovakvi rezultati mogu se objasniti na dva načina. Prvi se odnosi na operacionalizaciju varijabli i značajke vršnjačke interakcije, dok se drugi odnosi na činitelje socijalnog ponašanja. Jedno već ponuđeno objašnjenje odnosi se na operacionalizaciju vršnjačkih varijabli koja je slična operacionalizaciji prosocijalnog ponašanja. Nadalje, prijateljstvo agresivnih adolescenata temelji se na negativnoj interakciji koja pojačava negativne procese u oba prijatelja (Reitz i dr., 2006), što je u suprotnosti s težnjom za formiranjem pravog prijateljstva. Drugo obrazloženje odnosi se na činitelje koji potiču razvoj socijalnog ponašanja. Rezultati upućuju na zaključak o značajnoj povezanosti vršnjačkih varijabli i prosocijalnog ponašanja, dok bi s druge strane neke druge varijable (npr. obiteljske) bile snažnije povezane s agresivnim ponašanjem. Rezultati nekih istraživanja govore upravo u tom smjeru. Uspoređujući udio vršnjačkih i obiteljskih varijabli u objašnjenju agresivnog ponašanja, značajna je uloga obiteljske interakcije (objašnjava 23% zajedničke varijance), dok je u objašnjenju prosocijalnog ponašanja značajan udio i obiteljskih (objašnjava 21% zajedničke varijance) i vršnjačkih interakcija (objašnjava 5% zajedničke varijance) (Klarin, 2000).

Također moramo istaknuti da nije zabilježena značajna povezanost između razine agresivnosti i procjene kvalitete prijateljstva u mladića. S obzirom na to da je u njih zabilježena veća razina agresivnosti i s obzirom na pretpostavku o kriterijima odabira prijatelja i ulozu obiteljske interakcije, ovaj rezultat ne iznenađuje.

Međutim, zapažene su i neke iznimke kad je riječ o različitim skupinama ispitanika s obzirom na kulturnu sredinu iz koje dolaze. Za mladiće i djevojke iz Bosne i Hercegovine agresivnost nije značajan korelat doživljaja prijateljstva. S obzirom na činjenicu da je u adolescenata iz Bosne i Hercegovine općenito snažniji utjecaj obitelji na donošenje odluka iz različitih sfera njihova života (Klarin, Proroković, Šimić Šašić, 2010), rezultati ovog istraživanja upućuju na zaključak o važnosti respektiranja kulturne sredine i njezina utjecaja na razvojne ishode. Naime, uspoređujući vršnjački i obiteljski doprinos u donošenju odluka iz različitih sfera života s obzirom na kulturnu pripadnost (Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija), u adolescenata iz Bosne i Hercegovine zabilježen je značajno snažniji utjecaj obitelji. Ovaj podatak ide u prilog pretpostavci o značajnom udjelu obiteljske interakcije u prilagodbi adolescenata iz Bosne i Hercegovine. Naime, u ovih je adolescenata privrženost obiteljskim vrijednostima i očekivanjima obitelji značajno veća negoli privrženost prijateljima. Sustav vrijednosti "svijeta roditelja" i "svijeta adolescenta" u Bosni i Hercegovini značajno se ne razlikuje što je vjerojatno rezultat čvršćih tradicijskih vrijednosti.

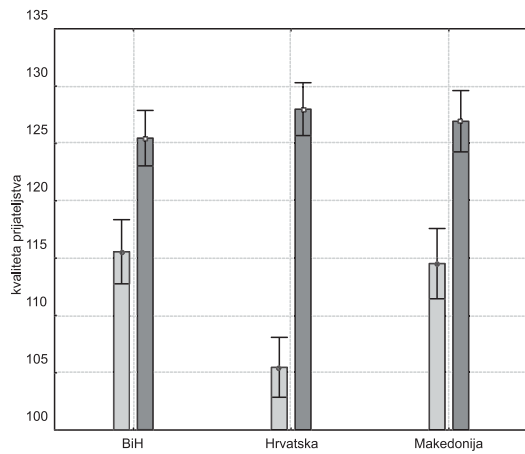
Drugi osnovni cilj ovog ispitivanja je bio provjeriti postojanje eventualnih značajnih razlika u varijablama vezanima uz doživljaj prijateljstva i njihovim eventualnim korelatima s obzirom na spol adolescenata i pripadnost različitim kulturalnim sredinama. Budući da je uzorak ispitanika bio djelomično prigodan, te da nije bilo mogućnosti kontrolirati/izjednačiti ispitivane sociodemografske varijable za sve tri podskupine ispitanika (pripadnost kulturi/državi), za ispitivanje eventualnih kulturoloških učinaka i učinaka spola, uz analizu varijance, računata je i analiza kovarijance. Prije toga se provjerilo koje su od ispitivanih sociodemografskih varijabli potencijalne kovarijate kvalitete prijateljstva, socijalne usamljenosti, agresivnosti i prosocijalnog ponašanja. Značajna razlika u sociodemografskim značajkama podskupina ispitanika, uz dobivene značajne učinke na izdvojene zavisne varijable, pokazala se za: mjesto življenja (selo/grad; $\chi^2=383,34$, $p<0,01$), obrazovnu razinu oca ($\chi^2=164,63$, $p<0,01$) i obrazovnu razinu majke ($\chi^2=279,34$, $p<0,01$). Stoga su u daljim analizama ove varijable opravdano tretirane kao kovarijate (Tablica 2).

TABLICA 2. ANALIZA VARIJANCE I KOVARIJANCE KVALITETE PRIJATELJSTVA, SOCIJALNE USAMLJENOSTI, AGRESIVNOSTI I PROSOCIJALNOG PONAŠANJA S OBZIROM NA KULTURALNU PRIPADNOST I SPOL

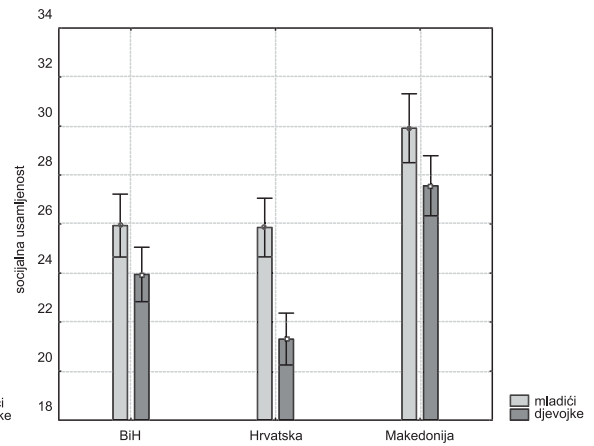
		ANOVA			ANCOVA	
		df	F	p(F)	F	P(F)
Kvaliteta prijateljstva	Država	2	5,90	0,0028	6,69	0,0013
	Spol	1	182,70	0,0001	169,51	0,0001
	Interakcija	2/1019	13,32	0,0001	12,06	0,0001
Socijalna Usamljenost	Država	2	35,09	0,0001	32,29	0,0001
	Spol	1	34,17	0,0001	31,14	0,0001
	Interakcija	2/1019	2,72	0,0665	2,00	0,1345
Agresivnost	Država	2	29,16	0,0001	11,12	0,0001
	Spol	1	22,00	0,0001	21,46	0,0001
	Interakcija	2/1019	0,47	0,6257	0,82	0,4382
Prosocijalno ponašanje	Država	2	11,72	0,0001	9,91	0,0001
	Spol	1	68,33	0,0001	65,85	0,0001
	Interakcija	2/1019	1,07	0,3428	0,52	0,5931

TABLICA 3. ARITMETIČKE SREDINE REZULTATA NA (SUB)SKALAMA KVALITETE PRIJATELJSTVA, SOCIJALNE USAMLJENOSTI, AGRESIVNOSTI I PROSOCIJALNOG PONAŠANJA S OBZIROM NA SPOL I PRIPADNOST DRŽAVI

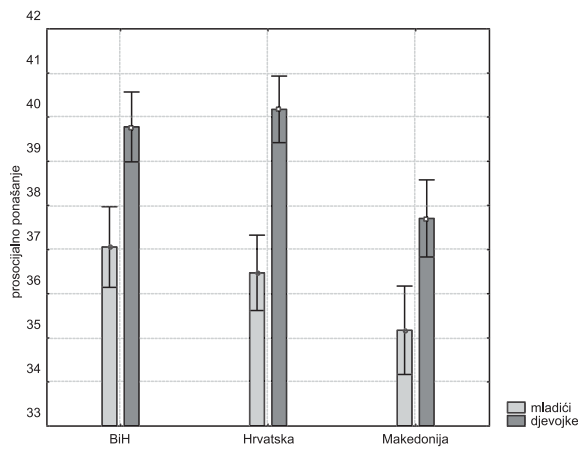
	Hrvatska		Bosna i Hercegovina		Makedonija	
	Mladići	Djevojke	Mladići	Djevojke	Mladići	Djevojke
Kvaliteta prijateljstva	105,47	127,99	115,55	125,46	114,52	126,96
Socijalna usamljenost	25,86	21,31	25,94	23,94	29,91	27,56
Agresivnost	24,73	22,41	23,61	21,49	26,78	25,31
Prosocijalno ponašanje	36,47	40,17	37,06	39,77	35,17	37,70
N	171	219	149	199	124	163

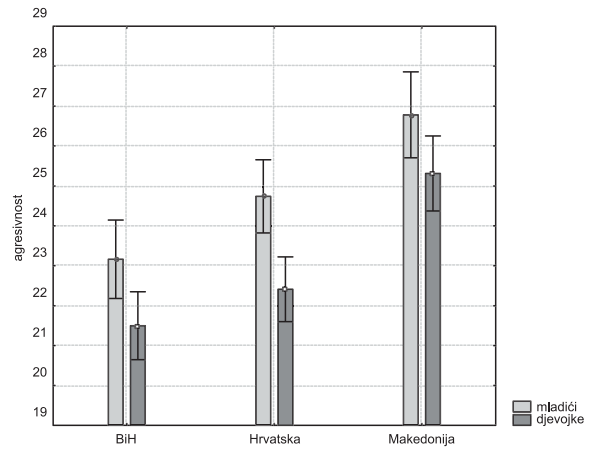
a) Kvaliteta prijateljstva

b) Socijalna usamljenost

c) Prosocijalno ponašanje

d) Agresivnost

Slika 1. Učinci spola i kulturne pripadnosti na različite ponašajne varijable i varijable vezane uz doživljaj prijateljstva

TABLICA 4. POST HOC ANALIZE (BONFERRONI TEST) RAZLIKA IZMEĐU POJEDINIH KATEGORIJA SPOLA I PRIPADNOSTI RAZLIČITIM KULTURNIM SREDINAMA

	Država	Spol	1	2	3	4	5	6
1	BiH	M	-	0,000003	0,000004	0,000000	1,000000	0,000000
2	BiH	Ž		-	0,000000	1,000000	0,000001	1,000000
3	Hrvatska	M			-	0,000000	0,000173	0,000000
4	Hrvatska	Ž				-	0,000000	1,000000
5	Makedonija	M					-	0,000000
6	Makedonija	Ž						-

a) Kvaliteta prijateljstva

	Država	Spol	1	2	3	4	5	6
1	BiH	M	-	0,318730	1,000000	0,000001	0,000680	1,000000
2	BiH	Ž		-	0,322454	0,011619	0,000000	0,000288
3	Hrvatska	M			-	0,000000	0,000275	0,770277
4	Hrvatska	Ž				-	0,000000	0,000000
5	Makedonija	M					-	0,205805
6	Makedonija	Ž						-

b) Socijalna usamljenost

	Država	Spol	1	2	3	4	5	6
1	BiH	M	-	0,000165	1,000000	0,000004	0,097324	1,000000
2	BiH	Ž		-	0,000000	1,000000	0,000000	0,008641
3	Hrvatska	M			-	0,000000	0,792723	0,718357
4	Hrvatska	Ž				-	0,000000	0,000427
5	Makedonija	M					-	0,002934
6	Makedonija	Ž						-

c) Prosocijalno ponašanje

	Država	Spol	1	2	3	4	5	6
1	BiH	M	-	0,180202	0,322352	1,000000	0,000019	0,029328
2	BiH	Ž		-	0,000006	1,000000	0,000000	0,000000
3	Hrvatska	M			-	0,002978	0,070054	1,000000
4	Hrvatska	Ž				-	0,000000	0,000074
5	Makedonija	M					-	0,656595
6	Makedonija	Ž						-

d) Agresivnost

Rezultati ANOVE i ANCOVE (Tablica 2) su pokazali da postoje statistički značajne razlike u razini svih ispitivanih varijabli (kvaliteta prijateljstva, socijalna usamljenost, agresivnost i prosocijalno ponašanje) s obzirom na spol adolescenata i s obzirom na pripadnost kulturnoj sredini. Budući da se analizom kovarijance "kontrolirao" utjecaj potencijalnih kovarijata, dobivene razlike se mogu pripisati upravo kulturnoj sredini iz koje adolescenti dolaze, a ne eventualnim drugim sociodemografskim obilježjima koja nisu bila izjednačena za sve podskupine ispitanika. Također, interakcije između spola i kulturne pripadnosti za sve zavisne varijable nisu značajne, osim kad je riječ o kvaliteti prijateljstva (što se jasno može vidjeti na Slikama od 1a do 1d i u Tablici 3). Drugim riječima, razina ispitivanih varijabli u tri skupine ispitanika koji dolaze iz različitih kulturnih sredina u istom je smjeru prisutna i u adolescenata i adolescentica, osim pri procjeni kvalitete prijateljstva koja je najniža u adolescenata iz Hrvatske, a istodobno najviša u adolescentica iz Hrvatske.

Bez obzira na pripadnost različitim kulturama, adolescentice značajno višom procjenjuju kvalitetu prijateljstva te pokazuju značajno nižu razinu socijalne usamljenosti negoli adolescenti. Time smo potvrdili drugu hipotezu. Drugim riječima kvalitetan prijateljski odnos pridonosi manjem osjećaju usamljenosti. Brojna su istraživanja potvrdila ovu pretpostavku (Nekić, 2005; Lacković-Grgin, 2008). Naime, samootkrivanje u prisnom prijateljskom odnosu povezano je sa socijalnom usamljenošću (Lacković-Grgin, Penezić, Sorić, 1998). Djevojke koje svoj odnos s prijateljicom procjenjuju boljim ujedno se osjećaju manje socijalno usamljene u odnosu spram mladića.

Na ponašajnom planu adolescentice pokazuju višu razinu prosocijalnog ponašanja i nižu razinu agresivnosti negoli adolescenti. Rezultati drugih istraživanja govore o prisutnijem agresivnom ponašanju mladića i prisutnijem prosocijalnom ponašanju djevojaka (Caprara i dr., 2002; Klarin, 2000; Menesini, 1997; Rys, Bear, 1997).

Post hoc analize (Tablica 4) pokazuju da su ove razlike značajne za sve varijable i u svim kulturnim sredinama (osim socijalne usamljenosti i agresivnosti u uzorku iz BiH i Makedonije). Mladići i djevojke iz ove dvije sredine ne razlikuju se u procjeni socijalne usamljenosti i agresivnosti. Nadalje, adolescenti i adolescentice iz Makedonije pokazuju najnižu razinu prosocijalnog ponašanja i najvišu razinu agresivnosti. Usto je vezan i najviši doživljaj socijalne usamljenosti. Možemo pretpostaviti da u ove dvije kulturne sredine mladi osjećaju veću socijalnu usamljenost što rezultira većom razinom agresivnog ponašanja odnosno najnižom razinom prosocijalnog ponašanja. Ove rezultate ne možemo objasniti ratnim događanjima koja su pogodila Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Moglo se očekivati da će agresivnost mladih iz BiH biti izraženija negoli mladih iz Makedonije, koji nisu iskusili ratna događanja. Međutim, agresivnost može biti potaknuta i nekim drugim činiteljima poput utjecaja državnih institucija koje na posredan način potiču agresivnost jer ju ne sankcioniraju (npr. u školi) ili/i utjecajem medija.

S druge strane, u adolescenata iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine primjetne su znatno manje razlike u razini ispitivanih varijabli. Vodeći računa o *post hoc* analizama, ova dva uzorka se značajno razlikuju samo u procjeni socijalne usamljenosti i to adolescentica (u BiH je ova procjena značajno viša), te

u procjeni kvalitete prijateljstva samo adolescenata (u BiH je ova procjena značajno viša). Posredno bismo mogli zaključiti da su adolescenti iz ovih dviju kulturnih sredina međusobno sličniji dok adolescenti iz Makedonije pokazuju različitost u mjerenim osobinama. Stoga možemo reći da treću hipotezu, koja se odnosi na nepostojanje kulturološke razlike u prijateljstvu i njegovim bihevioralnim korelatima, nismo potvrdili. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na značajan učinak kulture u procjeni kvalitete vršnjačke interakcije i na socijalno ponašanje mladih, no treba ukazati i na ograničenja ovog istraživanja.

Unatoč činjenici što su kontrolirani mogući učinci nekih sociodemografskih varijabli na kvalitetu vršnjačke interakcije i socijalno ponašanje, djelomično prigodan uzorak nas ograničava u generalizaciji dobivenih rezultata.

U istraživanju su korišteni isti mjerni instrumenti u svim skupinama ispitanika. Postavlja se pitanje je li moguće da adolescenti iz triju kulturnih sredina isto ili različito interpretiraju i procjenjuju tvrdnje. Nadalje, mjerili smo odnos s najboljim prijateljem, što je jedan aspekt odnosa s vršnjacima. Drugim riječi-

ma, grupne odnose nismo mjerili. Moguće je očekivati čvršću vezu između grupnih odnosa (npr. odbacivosti) i agresivnosti ili pak procjene reciprociteta u dijadnim odnosima i agresivnosti (Klarin, 2000) u odnosu spram procjene kvalitete odnosa s najboljim prijateljem. Konačno, treba istaknuti da iako rezultati drugih istraživanja upućuju na zaključak o utjecaju prijatelja na ponašanje adolescenata, nedostaje odgovor na pitanje o utjecaju najvažnijeg socijalizacijskog čimbenika – obitelji.

Zaključak

Unatoč nekim nedostacima ovog istraživanja, koji su primarno vezani uz reprezentativnost uzorka ispitanika, rezultati ukazuju na značajan učinak kulture u razumijevanju socijalnog ponašanja mladih, s jedne strane, te na zajedničke, univerzalne potrebe mladih s druge strane. Naime, ovim je istraživanjem potvrđena pretpostavka o važnosti prijateljstva i vršnjačke interakcije u ponašanju adolescenata i adolescentica, jednako kao i pretpostavka o nekim specifičnostima koje proizlaze iz kulturnog okruženja.

Literatura

- Aboud, F. E., Mendelson, M. J. (1996), Determinants of friendship selection and quality: Developmental perspective. U: Bukowski, W. M., Newcomb, A. F., Hartup, W. W. (ur.), *The company they keep: Friendships in childhood and adolescence*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 87–115.
- Adams, F. R., Montemayor, R., Gullotta, Th. P. (1996), *Psychosocial Development During Adolescence – Progress in Developmental Contextualism*. London: Sage Publications.
- Asher, S. R., Parker, J. G. (1989), Significance of Peer Relationship Problems in Childhood. U: Schneider, B. H., Nadel, A. J., Weissberg, R. P. (ur.), *Social Competence in Developmental Perspective*. Kluwer: Academic Publishers, str. 5–23.
- Aukett, R., Ritchie, J., Mill, K. (1988), Gender differences in friendships patterns. *Sex Roles*, 19, 1-2, 57–66.
- Berndt, T. J. (1996), Exploring the effects of friendship quality on social development. U: Bukowski, W. M., Newcomb, A. F., Hartup, W. W. (ur.), *The company they keep: Friendships in childhood and adolescence*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 346–365.
- Buggle, F. (2002), *Razvojna psihologija Jeana Piageta*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Buhrmester, D. (1996), Need fulfillment, interpersonal competence and the developmental contexts of early adolescent friendship. U: Bukowski, W. M., Newcomb, A. F., Hartup, W. W. (ur.), *The company they keep: Friendships in childhood and adolescence*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 158–186.
- Buunk, B. P., Prins, K. S. (1998), Loneliness, change orientation, and reciprocity in friendships. *Personal Relationships*, 5, 1–14.
- Caprora, G. V., Barbaranelli, C., Pastorelli, C. (2002), Prosocial behavior and aggression in

- childhood and pre-adolescence. U: Bohart, C., Stipek, D. J. (ur.) *Constructive & Destructive behavior – Implications for Family, School, & Society*. Washington, DC: American Psychological Association, str. 187–205.
- Caldwell, M. A., Peplan, L. A. (1982), Sex differences in some-sex friends. *Sex Roles*, 8, 7, 721–732.
- Chen, X., French, D. C., Schneider, B. H. (2006), *Culture and Peer Relationships*. U: Chen, X., French, D. C., Schneider, B. H. (ur.), *Peer Relationships in Cultural Context*, New York: Cambridge University Press, str. 3–23.
- Cohen, S., Wills, T. A. (1985), Stress, social support, and buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98, 310–357.
- Črpić, G., Zrinščak, S. (2005), Između identiteta i svakodnevnog života. U: Aračić, P., Baloban, J., Baloban, S., Biščan, Ž., Črpić, G., Milas, G., Nikodem, K., Rimac, I., Štengl, I., Zrinščak, S. (ur.), *U potrazi za identitetom*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 45–85.
- Čubela Adorić, V. (2004), Skala socijalne i emocionalne usamljenosti. U: Proroković, A. (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*. Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 52–62.
- Deković, M., Engels, R., Shirai, T., Kort, G., Anker, A. (2002), The role of peer relations in Adolescent development in two cultures. *Journal of cross-culture psychology*, 33, 6, 577–595.
- Deković, M., Wissink, I. B., Meijer, A. M. (2004), The role of family and peer relations in adolescent antisocial behavior: comparison of four ethnic groups. *Journal of Adolescence*, 27, 497–514.
- Duck, S. (2000), *Human Relationships* (3. izd.). London: Sage Publications.
- Durkin, K. (2003), *Developmental Social Psychology*. Cambridge: Blackwell Publishing.
- Erwin, P. (1999), *Friendship in Childhood and Adolescence*. London: Routledge.
- Fehr, B. (2000), *The Life Cycle of Friendship*. U: Hendrick, C., Hendrick, S. S. (ur.), *Close Relationships*. London: Sage Publications, str. 71–85.
- French, D. C., Lee, O., Pidada, S. U. (2006), *Friendships of Indonesian, South Korean and U.S. Youth*. U: Chen, X., French, D. C., Schneider, B. H. (ur.), *Peer Relationships in Cultural Context*. New York: Cambridge University Press, str. 379–403.
- Hartup, W. W., Stevens, N. (1997), Friendships and Adaptation in the Life Course. *Psychological Bulletin*, 112/3, 355–370.
- Jeknić, R. (2006), Individualističke i kolektivističke kulture u kontekstu globalizacije: Hofstedov model i njegova kritika. *Revija za sociologiju*, XXXVII, 3-4, 205–225.
- Klarin, M. (2000), *Odnosi u obitelji i s vršnjacima kao prediktori različitih aspekata prilagodbe u školi* (doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu.
- Klarin, M. (2004), Uloga socijalne podrške vršnjaka i vršnjačkih odnosa u usamljenosti predadolescenata i adolescenata. *Društvena istraživanja*, 13/6, 1081–1099.
- Klarin, M. (2005), Doprinos vršnjačkih odnosa percepciji socijalne podrške kod djece školske dobi (zbornik radova). Zadar: Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja predškolske djece Sveučilišta u Zadru, str. 69–84.
- Klarin, M., Proroković, A., Šimić Šašić, S. (u tisku), *Obiteljski i vršnjački doprinos donošenju odluka iz različitih sfera života kod adolescenata – Kroskulturalna perspektiva*. *Društvena istraživanja*, 19/3 (107), 547–559.
- Lacković-Grgin, K. (2008), *Usamljenost, fenomenologija, teorije i istraživanja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lacković-Grgin, K., Penezić, Z., Sorić, I. (1998), *Usamljenost i samoća studenata: uloga afilijativne motivacije i nekih osobnih značajki*. *Društvena istraživanja*, 36-37, 543–559.
- Ladd, G. W., Kochenderfer, B. J., Coleman, C. C. (1996), Friendship quality as a predictor of young children's early School adjustment. *Child Development*, 67, 1103–1118.
- McGill, M. E. (1985), *The McGill report on male intimacy*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Menesini, E. (1997), Behavioral Correlates of friendship status among Italian schoolchildren. *Journal of Social and Personal Relationships*, 14/1, 109–121.

- Nekić, M. (2005), *Socijalna i emocionalna usamljenost u adolescenciji: uloga osobina ličnosti, privrženosti, socijalnih zaliha i socijalnih strategija* (magistarski rad). Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Newhouse, L. (2005), *Slavic Families*. U: McGoldrick, M., Giordano, J., Garcia-Preto, N. (ur.), *Ethnicity & Family Therapy*. New York: The Guilford Press, str. 711–724.
- Pogrebin, L. C. (1987), *Among friends: Who we like, why we like them, and what we do with them*. New York: McGraw-Hill.
- Raitz, E., Deković, M., Meijer, A. M., Engels, R. (2006), *Longitudinal Relations Among Parenting, Best Friends, and Early adolescent Problem Behavior: Testing Bidirectional Effects*. *The Journal of Early Adolescence*, 26, 3, 272–295.
- Rothbaum, F., Pott, M., Azuma, H., Miyake, K., Weisz, J. (2000), *The development of close relationships in Japan and the United States: Paths of symbiotic harmony and generative tension*. *Child Development*, 71, 1121–1142.
- Rys, G. S., Bear, G. G. (1997), *Relational aggression and peer relations: gender and developmental issues*. *Merrill-Palmer Quarterly*, 43/1, 87–106.
- Savin-Williams, R., Berndt, T. (1990), *Friendship and peer relations*. U: Feldman, S., Elliot, G. (ur.), *At the threshold: The developing adolescent*. Cambridge, MA: Harvard University Press, str. 277–307.
- Schneider, B. H., Soteras de Toro, M., Woodburn, Sh., Fulop, M., Cervino, C., Bernstein, S., Sandor, M. (2006), *Cross-Cultural Differences in Competition Among Children and Adolescents*. U: Chen., X., French, D. C., Schneider, B. H. (ur.), *Peer Relationships in Cultural Context*. New York: Cambridge University Press, str. 310–339.
- Sharabany, R. (1994), *Intimate Friendship Scale: Conceptual Underpinnings, Psychometric Properties and Construct Validity*. *Journal of Social and Personal Relationships*, 11, 449–469.
- Sherman, M. D., Thelen, M. H. (1996), *Fear of Intimacy scale – Validation and Extension with adolescents*. *Journal of Social & Personal Relationships*, 13/4, 507–521.
- Steinberg, L. (1999), *Adolescence*. New York: McGraw-Hill Colage.
- Sullivan, H. S. (1953), *Interpersonal Theory of Psychiatry*. New York: W. W. Norton & Company.
- Valsiner, J. (2000), *Culture and Human Development*. London: Sage Publications.
- Way, N. (2006), *The Cultural Practice of Close Friendships Among Urban Adolescents in the United States*. U: Chen., X., French, D. C., Schneider, B. H. (ur.), *Peer Relationships in Cultural Context*. New York: Cambridge University Press, str. 406–426.
- Wissink, I. B., Deković, M., Meijer, A. M. (2009), *Adolescent Friendship Relations and Developmental Outcomes: Ethnic and Gender Differences*. *The Journal of Early Adolescence*, 29, 405–425.
- Žužul, M., Keresteš, G., Vahović-Štetić, V. (1990), *Skala za procjenu dječjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja*. *Primijenjena psihologija*, 11, 77–86.